

Ничик Л.А., аспірантка
Інституту журналістики
КНУ ім. Т. Шевченка

Проблема національної свідомості та самосвідомості в сучасних педагогічних журналах (за період з 1991 до 2004 рр.)

У статті аналізуються публікації з питання національної свідомості та національної самосвідомості в сучасних педагогічних журналах. Автор стверджує, що вітчизняна освітянська журналістика сприяє вирішенню цієї актуальної проблеми та формує суспільну думку відносно неї.

The publications of the problem of national consciousness and self-consciousness at the up-to-date pedagogical journals are analyzed in the article. The author stresses that native educational journalism promotes the solution of this vital problem and forms social opinion concerning it.

XIX століття – це якісно нова ера, яка позначена процесами глобалізації та інтеграції у суспільно-політичному і культурному житті країн світу. Проблема євроінтеграції є актуальною для колишніх країн соціалістичного табору, серед яких і Україна, для якої «ідея євровибору – не абстракція. Під нею мається на увазі демократія, ринкова економіка і поважання прав людини» [33, 3]. У процесі інтеграції до європейського стилю життя і мислення важливо не лише перейняти найкращі здобутки народів, які проживають на її території, а й не втратити власної національної унікальності. При цьому зростає роль сучасних мас-медіа: з одного боку, у формуванні репутації українського суспільства у світовому інформаційному просторі, а з іншого боку, у пропагуванні демократичних принципів життя, оскільки не всі наші співвітчизники вважають їх пріоритетними у розвитку нашої держави. Таке ставлення спричинене багатовіковою

бездержавною історією України, що не могло не відбитись на свідомості сучасних українців.

Позбавитися цих недоліків допоможе, на наше глибоке переконання, національний аспект українського виховання. Ця проблема набула тепер особливого звучання як форма самовизначення нашого народу і людини, повернення їх до нормального, природовідповідного стану. Сьогодні національне виховання втілює в собі мету і процес національно-етнічного відродження українського народу, тому воно розглядається нашими освітніми інституціями як домінанта всієї системи українського виховання.

Унікальність національного виховання зумовлена історичними, географічними, етнографічними та психічними особливостями певного народу, що відповідають його світосприйманню й світорозумінню, самобутньому культурно-історичному розвитку. У процесі виховання представника нації відбувається передача соціального досвіду, багатства духовної культури народу, його національної ментальності тощо. Формування національної свідомості сприяє усвідомленню чинників об'єднання з іншими представниками нації, а завдяки цьому й її окремішності, унікальності.

Актуальність проблеми національної свідомості та самосвідомості обумовлена процесами державотворення України. Це активізувало увагу вчених-філософів, педагогів і журналістикознавців до неї. У дисертаційних дослідженнях сучасних українських філософів обґрунтовуються такі аспекти цієї проблеми: поняття «національна свідомість», її структура та роль у становленні нації як суб'єкта історії [31]; поняття «національно-політична свідомість», проблеми та шляхи її формування у сучасному українському суспільстві [6]; проблема спадкоємності в національній самосвідомості за умов посттоталітаризму, розвиток чинників і засобів конструктивізації спадкоємних процесів в Україні [7]; сутність поліетнічного соціуму як суспільного феномену та детермінанти у самосвідомості особистості [20].

Увагу привертають дослідження педагогів про зміст та сутність поняття «національна самосвідомість»: твори художньої літератури як засіб формування

національної самосвідомості [18]; можливості виховання національної свідомості під час проведення уроків та у позаурочний час [26]; формування національної свідомості засобами народної музично-пісенної творчості, на творах західноукраїнських композиторів [9; 32], на матеріалі шкільних курсів географії [22], засобами туристсько-краєзнавчої роботи [5] й у процесі позаурочних занять народними ремеслами [28].

Дослідження журналістикознавців у сфері освіти присвячені або окремим педагогічним виданням кінця XIX – початку XX ст. (журналам «Основа», «Киевская старина», «Учитель», «Українська школа» тощо), або проблемам вітчизняної системи освіти на матеріалах сучасної педагогічної преси. Однак проблема націо-

нальної свідомості у педагогічних журналах періоду незалежності України (з 1991 до 2004 рр.) залишається поза увагою науковців.

Дослідження сучасних педагогічних журналів показало, що проблема національної свідомості та самосвідомості розкривається на сторінках таких видань: «Рідна школа», «Педагогіка і психологія», «Педагогіка і психологія професійної освіти», «Коледжанин», «Початкова школа», «Урок Української», «Українська література в загальноосвітній школі», «Шлях освіти».

Важливо зазначити, що в деяких публікаціях паралельно використовується поняття «національна свідомість» та «національна самосвідомість», тобто вони розглядаються як тотожні [14, 8]. Проте це не зовсім правильно, тому вважаємо за потрібне вказати на їхню відмінність. Різниця між свідомістю та самосвідомістю зумовлюється об'єктом, на який спрямована пізнавальна діяльність особистості. Спрямованість на зовнішній об'єкт визначає зміст свідомості, на внутрішній – самосвідомості. У національній свідомості відображається ставлення людини до всього, що стосується національних феноменів. О.Музальов подає таке визначення: «Національна свідомість – це знання про історичне минуле і сьогодення Батьківщини, її матеріальну і духовну культуру, мову, традиції, усвідомлення національної спільності, її культури серед інших національних утворень і місця свого народу в світовій культурі» [19, 215]. У національній

самосвідомості має місце оцінка людини самої себе як носія, суб'єкта ставлень до національного. Автори досліджуваних публікацій розуміють під поняттям «національна свідомість» наступне: 1) усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної нації [23; 30]; 2) відчуття людиною гордості за приналежність до своєї нації, вміння мислити на основі образів національної культури, сприйняття оточуючого світу крізь призму національних інтересів, спрямованість своїх дій і вчинків відповідно до національних інтересів [19].

Нетотожність понять підтверджує їхнє походження. На думку А.Сахно, «національна свідомість закладена в людині генетично, ментальністю, стосунками у суспільстві. Вона ніби «замурована» в підсвідомості, тому необхідно не лише відновити її, але й розвинути» [25, 8]. Суголосним є наступне твердження: «Національна свідомість є результатом спільного способу буття людей, їхньої довготривалої трудової діяльності...» [3, 107]. В той же час національна самосвідомість не є вродженою якістю [23; 30].

Формування національної свідомості відбувається, перш за все, в процесі залучення до соціального і культурного досвіду свого народу та світової культури в цілому. Цей етап А.Фасоля називає первинним рівнем національної самосвідомості, де відчуття національної приналежності проявляється як емоція (закоханість у природу рідного краю, замилювання мовою, звичаями, обрядами тощо). Обов'язковою умовою вищого рівня є осмислення своїх почуттів, зрозуміння потреби власної держави і прагнення до державотворення [30].

Натомість О.Вишневецький виділяє три окремі етапи у розвитку національної самосвідомості. Перший – етап раннього етнічного самоудосконалення. У ранньому віці дитина засвоює культуру рідного дому, сім'ї, предків, рідного села, міста. Другий – етап національно-політичної самосвідомості. Він припадає переважно на підлітковий вік і передбачає усвідомлення себе як частки нації серед інших націй. На цьому етапі відновлюється історична пам'ять і формується почуття національної гідності. Третій – етап громадського самоусвідомлення, людина усвідомлює, що бути націоналістом – значить любити свою націю, бути патріотом – значить любити

свою Батьківщину. Згадані вище етапи громадського становлення людини відповідно позначаються на самому змістові її національної свідомості, спричиняються до формування її специфічних аспектів: етнічного, національно-політичного, державно-патріотичного [4].

Для формування вищого (за О.Фасолею) та відповідно другого і третього (за О.Вишневським) рівнів потрібна цілеспрямована робота як щодо озброєння особистості знаннями, так і щодо формування в неї почуттів обов'язку, гордості, готовності до участі у розбудові незалежної держави. Це і є пріоритетним завданням не лише громадських організацій, а й держави, в тому числі і навчальних закладів. Перш за все це стосується середньої ланки системи освіти, оскільки підлітковий вік, за твердженням психологів, є найбільш сприятливим, бо в цей час «виникає інтерес до свого внутрішнього світу, з'являється потреба в самоаналізі, відбувається формування поглядів на світ і місце людини в ньому» [23, 18].

Вихідним моментом у процесі впливу на свідомість підлітка є знання про свою національну спільність (мова, культура, особливості національного ідеалу, характеру тощо) та інші спільності. Саме на основі цього формується поняття «ми» – «вони», які є основою національної самоідентифікації.

У процесі впливу на свідомість підлітка, вихователеві слід зважати і на особливості українського національного характеру. Позитивні риси характеру, до яких відносять чутливість, ліризм, доброзичливість, поетичність вдачі, волелюбність, треба посилювати, а такі негативні якості, як індивідуалізм, невміння підпорядковувати свої інтереси бажанням загалу, легку запальність та шкоро вистигання, необхідно послаблювати. Практичну діяльність треба починати з проведення анкетування школярів з метою з'ясування рівня сформованості їхнього духовного світу [30]. Критерії, за якими визначають рівні сформованості національної свідомості можна поділити на дві групи:

а) критерії, які допомагають визначити рівень теоретичних знань учня про духовний світ особистості (уміння дати визначення таких понять: «національна самосвідомість», «національний ідеал» тощо);

б) критерії, які допомагають визначити рівень практичних умінь і навичок учня щодо застосування теоретичних знань, а також зафіксувати зміни в духовному світі самого школяра (прийняття і розуміння учнем духовного світу іншої людини, вміння дати йому оцінку, рівень сформованості національної самосвідомості, наявність національного ідеалу, зміна місця почуттів патріотизму, обов'язку, гідності, честі, самоповаги, волі в ієрархії рис характеру тощо) [30, 60].

Якщо названі критерії рівня сформованості національної свідомості А.Фасоля пропонує застосовувати до школярів, то Р.Осипець розробила систему таких критеріїв для студентів вищих навчальних закладів. «При розробці системи критеріїв сформованості національної самосвідомості студентської молоді, – пише вона, – ми взяли за основу наявність рис про триетапність цього складного утворення, що характеризують відповідно етнічне, національно-патріотичне та державно-патріотичне усвідомлення» [21, 17]. Виділено шість груп критеріїв:

- ставлення особистості до рідної землі, рідного краю;
- ставлення до етносу, нації, народу;
- ставлення до культури українського народу, його пісенного фольклору;
- ставлення до України, розбудови української незалежної держави;
- ставлення до суспільства, людей;
- ставлення до себе.

Дослідники називають три рівні сформованості національної самосвідомості: високий, середній і низький.

Крім теоретичного обґрунтування засад національної свідомості та самосвідомості автори публікацій вказують на засоби їх формування, «з-поміж яких надзвичайно актуальними у сучасних умовах ...є: 1) історія минулого нашого народу; 2) рідна мова; 3) народознавство; 4) художньо-поетична література; 5) гуманістичне виховання» [2, 6]. Найважливішим засобом у формуванні національної свідомості вважають мову, зокрема українську [10; 12; 17]. Особливого значення у цьому процесі набуває такий навчальний предмет, як українознавство. О.Музальов зазначає: «Якщо окремі науки вивчають соціально-політичні й культурно-географічні утворення України, то українознавство,

спираючись на досягнення цих наук, на якісно вищому рівні виробляє нові знання, є теоретичною, методологічною основою щодо інших наук про Україну» [19, 221]. Вивчення української літератури, зокрема художній аналіз поетичних текстів та літературний пейзаж, сприяє вихованню національної самосвідомості особистості [8; 24]

Педагоги вказують на те, що виховну функцію виконують не лише предмети шкільних курсів, а й позашкільні заклади. Формувати національну свідомість школярів засобами природничо-екологічного виховання пропонує П.Щербань. У зв'язку з цим, «системі освіти слід відновити різноманітні форми організації діяльності учнів: зелені патрулі, шкільні лісництва, загони для боротьби з ерозією ґрунтів, голубі патрулі, свята «Місячник лісу й саду», «День птахів», «Свято квітів» тощо» [34, 26]. На думку Л.Крамаренко, у процесі роботи натуралістичних гуртків підліткам треба пояснювати взаємозв'язок людини з суспільством і природою, визначати правила поведінки у навколишньому середовищі [15, 48]

Важливу роль позашкільних закладів в загальній системі неперервного процесу національного виховання підкреслює А.Ращенко. Діяльність гуртків повинна будуватись таким чином, «щоб якнайширше ознайомлювати дітей з історією рідного краю, національною символікою, народними ремеслами, традиціями, обрядами і т. ін» [23, 18].

Отже, аналіз публікацій з проблеми національної свідомості та самосвідомості за період з 1991 до 2004 рр. дозволяє зробити такі висновки:

– в освітянських журналах сучасності ведеться обговорення теоретичних та методологічних засад вищезгаданої педагогічної проблеми, зокрема зазначається її актуальність, обґрунтовується суть понять, називаються рівні та критерії сформованості, а також засоби впливу на свідомість особистості;

– провідним у висвітленні проблеми національної свідомості та самосвідомості є журнал «Рідна школа» (10 із 20 публікацій надруковані у ньому);

– протягом досліджуваного періоду спостерігається збільшення кількості статей із зазначеної проблеми (з 1991 до 1998 – 6 публікацій, а з 1999 до 2004 –

14), що свідчить про актуалізацію її у суспільстві та певний рівень усвідомлення необхідності її вирішення.

Тому можна стверджувати, що вітчизняна педагогічна журналістика сприяє вирішенню проблеми національної свідомості та самосвідомості, акумулюючи погляди науковців та забезпечуючи діалог у сфері освіти, і цим самим здійснює вплив на формування суспільної свідомості.

Література

1. *Авер'янова Н.* Образотворче мистецтво в системі освіти (До проблем формування національної свідомості особистості) //Рідна школа. – 2004. – № 6. – С. 67-69.
2. *Антонець М.* Проблеми національної самосвідомості молоді //Радянська школа. – 1991. – № 2. – С. 5-9.
3. *Бойченко В.* До загальнолюдського кризь призму національного (проблеми полікультурного виховання) //Педагогіка і психологія. – 2003. – № 3-4. – С. 106-112.
4. *Гуменюк Г.* Національна самосвідомість школярів та перспективи її розвитку //Рідна школа. – 1999. – № 2. – С. 59-61.
5. *Гуменюк Г.* Формування національної самосвідомості в учнів середнього шкільного віку засобами туристсько-краєзнавчої роботи: Автореф. дис... канд. пед. наук. –Тернопіль, 2000. – 21 с.
6. *Данилюк Л.* Національно-політична свідомість суспільства і формування особистості: Автореф. дис... канд. філос. наук. – К., 1999. – 19 с.
7. *Дмитрієнко Ю.* Проблема спадкоємності в національній самосвідомості: Автореф. дис... канд. філос. наук. – Х., 1998. – 18 с.
8. *Дятленко Т.* Літературний пейзаж як засіб формування національної самосвідомості старшокласників //Українська література в загальноосвітній школі. – 2003. – № 1. – С. 9-11.
9. *Єгорова І.* Формування національної самосвідомості у підлітків на уроках музики в загальноосвітній школі (на матеріалі творчої спадщини

західноукраїнських композиторів XIX – початку XX ст.): Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 2002. – 21 с.

10. *Єрмоленко С.* Національна свідомість і виховання української мовної особистості // Урок Української. – 2001. – №11/12. – С. 9-10.

11. *Жигайло Н.* Духовність на шляху формування національної свідомості молоді // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 6. – С. 328-333.

12. *Кандиба Л.* Формуємо національну самосвідомість учнів // Рідна школа. – 1996. – № 10. – С. 23-24.

13. *Ковальчук О., Довбищенко В., Шалда Т.* Основи формування національно-свідомих громадян // Початкова школа. – 1993. – № 3. – С. 4-5.

14. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Дошкільне виховання. – 2003. – № 2. – С. 3-8.

15. *Крамаренко Л.* Формування національної самосвідомості учнів засобами еколого-натуралістичного виховання // Рідна школа. – 2000. – № 6. – С. 48-51.

16. *Манорик Л.* Виховання національної свідомості учнів на матеріалах музею хліба // Рідна школа. – 1995. – № 10/11. – С. 23-25.

17. *Мацько Л.* Українська мова: формування національної свідомості // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 67-70.

18. Ми є. Були. І будем ми! Виховання національної самосвідомості учнів засобами художньої літератури: Навчально-методичний посібник / За ред. Н.Й. Волошинової. – К.: Ленвіт, 2003. – 215 с.

19. *Музальов О.* Формування національної свідомості та самосвідомості у процесі вивчення вітчизняної і світової культури // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2002. – № 2. – С. 215-222.

20. *Надисьька О.* Національне у самосвідомості особистості поліетнічного соціуму: Автореф. дис... канд. філос. наук. – Одеса, 2002. – 19 с.

21. *Осинець Р.* Критерії оцінки рівня сформованості національної самосвідомості особистості // Рідна школа. – 2000. – № 1. – С. 17-19.

22. *Паламарчук Л.* Формування національної свідомості учнів у процесі набуття знань про український етнос (на матеріалі шкільних курсів географії): Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 1997. – 26 с.
23. *Ращенко А.* Особливості формування національної самосвідомості підлітків у позашкільних закладах //Рідна школа. – 2003. – № 7. – С. 18.
24. *Ребрик Н.* Виховання національної самосвідомості студентів коледжу засобами художнього аналізу поетичних творів //Українська література в загальноосвітній школі. – 2001. – № 3. – С. 30-33.
25. *Сахно А.* Формування національної свідомості молоді у процесі викладання суспільних дисциплін //Коледжанин. – 2002. – № 12. – С. 7-9.
26. Система виховання національної самосвідомості учнів загальноосвітньої школи: Методичний посібник для вчителів /За ред. Д.О.Тхоржевського. – К.: Видавничий відділ Т-ДПУ, 1999. – 296 с.
27. *Скутіна В.* Ціннісні аспекти формування національної самосвідомості старшокласників //Педагогіка і психологія. – 1997. – № 2. – С. 95-102.
28. *Терещук А.* Позакласна робота в загальноосвітніх школах як засіб виховання національної самосвідомості учнів 5-8 класів (на прикладі трудового навчання): Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 2001. – 19 с.
29. *Тхоржевський Д.* Виховання національної самосвідомості учнів – невідкладне завдання загальноосвітньої школи //Шлях освіти. – 2003. – № 2. – С. 28-30.
30. *Фасоля А.* Формування духовного світу особистості: від теорії до практики //Рідна школа. – 1999. – № 3. – С. 5-9.
31. *Фурса М.* Понятійно-структурний аналіз національної свідомості: Автореф. дис... канд. філос. наук. – Львів, 1996. – 23 с.
32. *Чорнобай В.* Формування національної самосвідомості молодших підлітків засобами народної музично-пісенної творчості /в умовах взаємодії школи і клубних закладів/: Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 1993. – 24 с.
33. *Шкляр В.* Мас-медіа і виклики нового століття. – К.: Грамота, 2003. – 48 с.
34. *Щербань П.* Формування національної самосвідомості засобами природничо-екологічного виховання //Рідна школа. – 2002. – № 10. – С. 24-26.